Angelina Banovik – Markovska

Slovenské pohlady na literatúru, umenie a život,
Bratislava, 12, 2011, p. 69-74 ISSN 1335-7786

Bakhtin a Epštein – dialóg diskurzov

(z totality do virtuality, z hypertextuality do hyperreality)

Presne pred deviatimi rokmi som napísala esej, ktorej som dala názov „Od Gutenberga do InteLnetu“[1]. Táto esej sleduje históriu písma videnú prostredníctvom semiotických okuliarov Umberta Eca, ba cez Bachtinovu víziu o dvojhlasnosti reči vedie do Epšteinovho transkultúrneho spôsobu myslenia, v ktorom sú inkorporované teoretické a filozofické postuláty poštrukturalistickej myšlienky z 20. storočia. Ale vtedy, v roku 2001, na samotnom začiatku tohto storočia, moja predstava o transkulturalite ako *novom druhu slobody*, fungovala nezávisle od politických konštelácií, ktoré definovali globálne zmeny v tomto svete. Orientovala som sa len na písmená a hlásky, zmysly a významy, ktoré produkuje istá hypertextová poetika zanedbávajúc fakt, že vízie pretrvávajú aj v premlčaných pravdách (osobitne v totalitných spoločenstvách) vytvárajúc tak aperceptivnú pôdu ľudskej reči. A tá bola odjakživa prítomná v textoch, ktoré som čítala: u Bachtina, Foucaulta, Derridu, Epšteina. Preto som sa rozhodla hľadať významy tých premlčaných alebo odložených právd nie v *artikulácii* (konštrukcii) ideí, ale v ich *dekonštrukcii*, ktorá začína u autorov a v *rekonštrukcii*, ktorá pokračuje u čitateľov pripravených diseminovať ich významy. Tak som aj urobila, osobitne vtedy, ako som v jednej z esejí Michaila Epšteina našla zaujímavú konštatáciu. Tá poukazovala na to, že medzi skratkami /abreviatúrami/ WWW a CCC(P) existuje analógia, ktorá sugeruje, že história vytvárania World Wide Web-u je zapísaná do histórie rozpadu bývalého Sovietskeho zväzu a to ako svojrázna chronologická kontinuita, ktorá potvrdzuje tézu o splývaní jedného *konca* a jedného *rozmachu*: koniec silného totalitného systému a začiatok nového – virtuálneho (http://old.russ.ru/journal/netcult/98-04-17/epstyn.htm). O čo presne ide?

[1] Anglická verzia tejto eseje „From Gutenberg to InteLnet – the cyber theories of Mikhail Epstein and Umberto Eco“ sa potom rýchlo ocitla na web-site Michaila Epsteina: http://www.emory.edu/INTELNET/l.author.html a neskôr si macedónsky originál textu našiel svoje miesto v mojej knihe *Skupinový portrét – kulturologické a literárno-teoretické eseje* (*Групен портрет – културолошки и литерарно-теориски есеи*. Скопје: Магор, 2007).

Po páde Berlínskeho múru v roku 1989 náš svet mohol v priamom prenose vidieť, in vivo, zrušenie diktátorského rumunského režimu a zahubenie Nicolae Ceausescueho. Stávalo sa zreteľným, že tieto veľké udalosti ohlásili koniec Studenej vojny. V tom roku 1989, keď sa východná Európa symbolicky lúčila s dominantným socialistickým systémom, druhá Európa – after the fall of the wall – podpisovala v organizácii CERN[2] Protokol o voľnom transfere informácií medzi servermi a klientmi personálnych počítačov, známejší ako HTTP (Hyper Text Transfer Protocol), oznamujúc tak začiatok jednej ďalšej éry, jedného nového svetového poriadku a *nového totalitného vedomia*, ktorého ďalekosiahle implikácie by dnes nemohol vytušiť ani George Orwell. A keď sa v januári 1992 bývalý CCCP dožil vlastnej transformácie do posttotalitného uvoľneného „zväzu" nezávislých štátov (СНГ – Союз независимых государств), Západ pustil do obehu prvý textový web browser ohlasujúci zrodenie WWW – World Wide Web-u, akoby to bol „zamatový motýľ" („бархатная бабочка"), ktorý vyletel z tela húsenice, mnohočlenného a neopakovateľného CCCP", vraví Epštein (http://old.russ.ru/journal/netcult/98-04-17/epstyn.htm).

V tomto, v mnohých veciach, historickom roku, keď sa ideologická ilúzia o šťastnej perspektíve socialistických spoločenstiev dvíhala ako hmla, keď stereotypy socialistického človeka a frázy o neobmedzenej slobode umelcov vyzerali ako trochu zabudnuté kapitoly jednej dávno ukončenej povesti, na mieste globálnej – internacionálnej republiky pracovníkov, sa rysovala nová – republika duševných (intelektuálnych) pracovníkov, ohlasujúc tak narodenie istého ideokratického štátu, ktorého intelektuálny potenciál vyvstal sám zo seba do virtuálneho priestranstva elektronického net-u (http://old.russ.ru/journal/netcult/98-04-17/epstyn.htm). Ako potom človek môže neuveriť v to, že existuje osudová spojitosť medzi týmito prekvapivými koincidenciami?

Musím sa priznať, že zhoda (v rokoch a mesiacoch) medzi týmito dvomi celkom rozličnými formami *totálneho vedomia* – na jednej strane, niekdajší komunistický režim a jeho dominantný a represívny logos (ako symbol politickej hypokrizie totalitných spoločenstiev, ktoré namiesto toho, aby garantovali, dusia slobodu individuálnej jednotky kontrolujúc plynutie informácii), a na druhej strane, polyvalentná moc všeobsahújucej svetovej počítačovej siete (ktorej nedogmatizovaný

[2] Medzinárodná vedecká organizácia sídliaca v Ženeve.

logos ponúka nespočetné alternatívy pre isté rozpútané a slobodné vedomie) – sa rozviala v mojej hlave ako rozšírená metafora o cyklickom pohybe času, ktorá mi jemne vsugerovala to, čo Michail Epštein dokonale opísal iba v niekoľkých vetách prenášajúc nasledujúci odkaz – že totalitná civilizácia, tá, ktorá bola založená na veľkých a dôležitých knihách svojho času, sa usilovala (niekedy aj s obeťami[3]) *zmeniť svet prispôsobujúc ho k abstrakciám a symbolom...* Na rozdiel od nej, virtuálna civilizácia, ktorá sa vytvára sama v sebe v rámci internacionálnej počítačovej siete, si nežiada ľudské obete. Ona nepodporuje násilie, pretože jej cieľom nie je rozdeliť, ale zjednotiť svet, otvoriť vlastné dvere k znalosti ťahajúce ho do hĺbky podvedomia. Ak niekedy jestvovali tie veľké a dôležité idey, ktoré hýbali a uchvacovali svet bolesťou a vierou, zúfalstvom a prekliatím, dnes z nich málo čo zostalo... Dnes jedno iné obrovské „vládne" s nami a jeho miliónové oči pramenia z počítačovej obrazovky ako úplne iný život (http://old.russ.ru/journal/netcult/98-04-17/epstyn.htm).

Je nesporné, že tento *poeticko-politický* a *historický* kontext, ktorý vyplýval z Epšteinových esejí, poskytol novú víziu mojej percepcii. Osobitne to bolo poznanie, že vo vedomí ruských ľudí, ešte v 70-tych rokoch minulého storočia, dospievala idea o odlišnom politickom myslení (disidentstvo) potichu podkopávajúc základy totalitarizmu. Ako nezávislé a rozhádzané ostrovčeky z jedného podvodného Archipelagu – ktorého priame vznesenie bolo vopred odsúdené na zánik (o čom svedči aj román Alexandra Solženicyna[4]) – tieto idey budovali základy jednej novej alternatívnej disciplíny, ktorou z *histórie mlčania v ruskej kultúre*, z jej „neprijatých alebo odmietnutých, prekliatych alebo pomätených ideí" (http://old.russ.ru/journal/netcult/98-04-17/epstyn.htm), mohol Michail Epštein začať budovať jeden nový Archipelag, jeden celkom inakší GULAG. Ten sa ako neurčitý geografický objekt na intelektuálnej mape sveta nebude zaujímať o ľudské osudy, ale o ľudské myšlienky, o alternatívne rukopisy, ktoré si žiadajú odlišný prístup, istú *pozitívnu dekonštrukciu.*

---

[3] Koncentračné tábory boli vymyslené v roku 1918, v čase komunizmu, aby sa upevnila diktatúra proletariátu. Niektorí veria, že v rámci východného ľadového brehu, komunizmus bol vinný za smrť 90 miliónov ľudí, avšak ako novšia historická skutočnosť, tieto správy ešte nie sú predmetom serióznych vedeckých výskumov.

[4] Kvôli oddanosti k rozvoju ľudskej myšlienky a rozumu, k humanizmu a morálnej pravde, tomuto veľkému ruskému spisovateľovi, disidentovi a nositeľovi Nobelovej cene, bola posmrtne udelená aj cena Ochridskej akadémie humanizmu. Po osemročnej golgote v Stalinových táboroch a po silnom odpore voči totalitarizmu v Sovietskom zväze, Alexander Isajevič Solženicyn tvorivo pretočil svoj intelekt, patriotizmus a revoltu vo svojom známom románe „Archipelag Gulag", podporujúc tak fundamentálne hodnoty modernej spoločnosti.

Epšteinov projekt, predstavený ako banka z idey, *Kniha kníh* vyvolal u mňa veľkú zvedavosť. Vo svojom acentrickom a nehierarchizovanom metapriestore nielenže implementuje nomádsku logiku myslenia, ale tiež intelektualizuje technické možnosti internetu poznávajúc skutočnú realitu, aj keď tá nikdy nemôže byť vyčerpaná do konca. V istom obrovskom množstve, skutočná realita pokračuje v existencii ako nevyslovené budúce slovo, ako „cudzia pravda", ktorou vždy znova môžeme začať dialóg, potvrdzujúc tak tézu o tom, že v každom z nás sa vykonáva v podstate konflikt hlasov, kvôli ktorým začíname myslieť pomocou cudzích stanovísk, začíname súdiť pomocou cudzích vedomí, rozvíjajúc tak svoju myšlienku ako *konfrontovanie.* Ale výroky nie sú autonómne a uzavreté celosti. Oni sú otvorené prvky koexistencie, „veci", ktoré sa snažíme privlastniť, znova ich vytvoriť a zdvojnásobiť, egzegézami a komentármi, „vnútornou proliferáciou zmyslu", píše Foucault (1998; 130). Toto zdvojnásobenie, toto *konfrontovanie* ma presvedčilo v podstate o tom, že Epšteinov projekt je nasmerovaný k istej transfinitnej forme diskurzu, k istej špecifickej *sieti* z efemérnych *textových* blokov, ktorých rámec predstavuje dnes len počítačová obrazovka. Ako zložitá žánrová tvár – ktorá nepozná reálne subjekty, ale koexistenčny rozumy zjednotené v rozličných disciplínach, Epšteinova *Kniha kníh* vyzerá ako večný *dialóg s kultúrou*, zatiaľ čo jej orientácia k potenciálnym spolubesedníkom odhaľuje potrebu od nových horizontov, nie nadosobne, ale medziosobnostné horizonty, ktoré pripúšťajú odlišné stanoviská, pretože otázka o dialógu predstavuje otázku o pochopení *reči druhého.*

A tu niekde, akoby príspevok navyše k tejto konštatácii, nadväzuje aj stanovisko Terryho Eagletona. V eseji s názvom „Priatelia Wittgensteina" spomína meno Nikolaja Bachtina. Príslušník Bielej gardy, ktorý emigroval do Anglicka, o rok starší brat Michaila, prednášal na Univerzite v Birminghame a v roku 1945 založil aj katedru lingvistiky. Napriek tomu, že neexistujú konkrétne dôkazy o tom, že bratia zostali v kontakte po roku 1918, Nikolaj Bachtin[5] mal fotokópiu z Michailovej knihy o Dostojevskom. V detstve si boli bratia veľmi blízki a počas štúdií na Petrohradskej univerzite boli vzdelávaní pod vplyvom rovnakého intelektuálneho a literárneho kontextu. A práve preto, že v centre záujmov obidvoch bola filozofia jazyka, nemala

[5] Existujú dôkazy o tom, že tento niekdajší ruský aristokrat (židovského pôvodu) sa stal oddaným komunistom, o čom svedčia aj jeho memoáre *Ruská revolúcia v očiach jedného príslušníka Bielej gardy*, hoci jeho bratovi Michailovi, ktorý zostal v CCCP celých tridsaťdva rokoch (od roku 1930 do roku 1963), bolo znemožnené vydávať svoje knihy a jeho meno bolo takmer zabudnuté v kruhoch ruskej marxistickej filozofickej lingvistiky.

by nás prekvapovať skutočnosť, prečo Nikolaj silno podporoval „aristotelovský zmysel o individuálnom oproti platónovskej tyranii všeobecného“ (Eagleton; 1992: 92), zatiaľ čo Michail Bachtin zastupoval tézu, podľa ktorej sa princíp reality stáva totožným s princípom druhosti, s *poznávaním samotnej exotópie.* Preto, keď elaboroval svoj dialogizmus (ktorý sa z metajazykovej obrátil do metafyzickej štruktúry), Bachtin trval na skutočnosti, že vďaka tomuto, čo on nazval „вненаходимост“ (*exotópia* predstavuje preklad Tzvetana Todorova), ľudia môžu spozorovať svoju skutočnú prírodu len kvôli faktu, že oni sú druhí, nie však jediní. Jeden ľudský zmysel môže len v dotyku s inými, alternatívnymi zmyslami, prekonať vlastnú obmedzenosť. Takéto *sebaprekonávanie* vytvára *intelektuálne spoločenstvá*, ktoré *prehodnocujú* a nastavujú to, čo je *už napísané.* Jedinou realitou je pre nich jazyková realita, ale – keď dva priestorovo a časovo vzdialené texty signalizujú, že existuje zhoda tém, zorných uhlov a ideí, tak potom sa otvára aj otázka o *treťom,* o tom tzv. *nadadresátovi*, ktorý neúčinkuje priamo v dialógu, ale rozumie mu. Tak my, ktorí rozumieme (interpretujeme), aj sami sa stávame účastníkmi v tomto dialógu – pochopiteľne, nie v doslovnom, aritmetickom zmysle slova – ale v jednom špecifickejšom – metafyzickom.

Pre mňa bol toto ten okamih, ktorý inicioval zrodenie tejto eseje, ale teraz by som chcela vektor Bachtin – Epštein rozšíriť a doplniť aj o reláciu Derrida – Foucault, keďže som našla veľa podobností, ktoré vedú k úzkemu dotyku ich teórií. Pýtate sa ako? No, takto.

Epštein vravel, že sa jeho projekt *Kniha kníh* zakladá na istej pozitívnej dekonštrukcii, ktorá sa líši od tej derridovskej, ale ja medzi nimi nevidím podstatný rozdiel. Vysvetlím prečo. Spomínate si, že vychádzajúc zo *stopy*, Derrida pod názvom *gramatológia* navrhol teóriu textovej výroby, no nevychádzal z Hlasu, ale z Písma, usilujúc sa ho zachrániť z dominácie Logosu, meniac pritom jeho status *z transkripcie na inskripciu rozdielov,* do istého – nezhýbajúceho *Druhého*. Akurát to „nezhýbajúce Druhé“ predstavuje *miesto dotyku* medzi dvomi najviac provokatívnymi koncepciami 20. storočia: grafocentrický dekonštruktivizmus Jacquesa Derridu a Bachtinová teória o „dvojhlasnoti reči“, pretože samotný pojem *différAnce* je ideálnym príkladom o *reči, ktorá sa vymyká.* Tak v novšej dobe, dekonštrukcia sa stala nom de guerre tohto fenoménu, ktorý Bachtin „nie tak nahlas nazval dvojhlasnosť, nepriamy hovor, polyfónia a *rôznorečie*“, píše Michael Holquist (1992; 109-111). Vlastne, texty, knihy, idey nikdy nie sú novým začiatkom, ale nové

odstupovanie z toho už povedaného alebo napísaného. Toto „už-niečo“ predstavuje „diskurz bez tela, hlas tichý ako vzdychanie, *písmo,* ktoré aj ono samotné je odtlačok vlastnej stopy“ (Фуко; 1998: 29).

Tak, už sa teda môžeme zamyslieť nad tým, či tieto slová neanticipujú teóriu *stôp,* realitu, pre ktorú sa zastavali veľkí vzdelanci našej epochy – *realita absencie* , o ktorej hovorili aj Michail Bachtin aj Jacques Derrida? Nie je to vlastne aj tá Epšteinova vízia o prehodnotení a doplnení tzv. *histórie mlčania v ruskej kultúre*, o ktorej rozpráva aj on sám vo vlastných esejách, keď píše: „Stanovil som si za cieľ zhrnúť do tej knihy všetky metamorfózy mysle, všetky nuansy filozofických učení, ktoré boli zašpinené logikou (alebo absurditou) nášho života v Rusku, v období odumierania komunistickej epochy, na križovatke rozličných duchovných tradícii... Chcel som zozbierať všetky zahodené varianty a alternatívy, nad ktorými sa lámali myšlienky tej epochy hľadajúc východisko z kazematu, v ktorom sa samotná Myseľ vo svojich najinšpiratívnejších idealistických a ideokratických vzorcoch postavila nad bytosťou, nad životom každého z nás“ (http://old.russ.ru/journal/netcult/98-04-17/epstyn.htm). Ak je to tak, ja však verím, že je, môžem slobodne skonštatovať, že naša civilizácia predstavuje jeden obrovský, otvorený a nedokončený systém z korelatívnych znakov, ktoré poukazujú jeden na druhý vytvárajúc tak *hyperrealitu*. V nej, ako v poslednej fáze demokratizácie istej spoločnosti, slobodný príliv informácii označil koniec inštitucionálnej moci. A my všetci, ktorí sme mali privilégium a šťastie sa dožiť prechodu z 20. do 21. storočia, môžeme dosvedčiť to, že ako používatelia internetových služieb sme v podstate *nový druh občanov*, nadnacionálni a slobodní, ktorí vymenujúc parlamentárnu demokraciu s *hyperobčianskou demokraciou* začínajú rozmýšľať inak.

Ďalšie zaujímavé poznanie smeruje v prospech tejto konštatácie a jemne sa dotýka senzibility Michaila Epšteina. Vlastne, znalci *Talmudu*, tí, ktorí sa zaoberali týmto starobylým židovským textom, poukazovali na spôsob, akým bol vytlačený. V strede bol umiestnený biblický text, zatiaľ čo okolo neho boli rozmiestnené interpretácie a komentáre vzdelancov z minulosti. Pre jedného postmoderného učenca sú tieto interpretácie v podstate *lexie*, ktoré obsahujú návody o pôvodnom texte, ale aj jeho doplnky, ktorými sa ruší mýtus o monolitnom a jednodimenzionálnom spôsobe myslenia, charakteristický pre krajiny bývalého východného bloku. Ako otvorený a nedokončený systém, zbierka lexií sa dá pochopiť aj ako potvrdenie o zmyselnosti *hypertextuality* a tiež ako podpora toho viac dimenzionovaného, difúzneho,

nelineárneho a symbolického rozsúdenia, ktoré nás všetkých nepozorovateľne transformuje na „schizofrenické“ organizmy, dostatočne bláznivé na to, aby sme skrížili vlastné pohľady a aby sme diskvalifikovali mimetický koncept myslenia, avšak aj dostatočne múdri na to, aby sme pochopili, že naša civilizácia predstavuje istý dezorganizovaný priestor, ktorý sleduje líniu zo všeobecného k osobitnému, z Druhosti k Sebstva ako hraničný fenomén medzi vonkajškom a vnútrom, ako niečo *transgredientné* (relatívne), nie *transgresívne* (absolútne). Avšak vzhľadom na to, že status tejto transgrediencie je exteritoriálny (*вненаходимий*), zase sme sa dostali na začiatok toho, odkiaľ sme sa pustili do tejto avantúry, do symbolickej cesty diskurzov, ktoré patria do istej veľmi dôležitej „nemoty“ – tá, ktorá nevstupuje do poriadku istého systému, ale je v stálom odkladaní, aby sa nikdy nezastavila.

Tak, od Bachtina po Epšteina, cez Foucaulta a Derridu sme prešli cestu ruskej dekonštrukcie. Opúšťajúc štruktúru monologicky kódovaných diskurzov, ona je dnes nasmerovaná k istej netradičnej, nekonvenčnej a *otvorenej* forme dialógu, ktorá pestuje *intertextové* a *intermediálne* vzťahy, do ktorej sa prepletajú kódy a citácie z rôznych prameňov. Pochopiteľne, oni budú žiť svoju prítomnosť, ale neprestanú pamätať na svoju minulosť, na tú minulosť, ktorá iniciovala ideu o *internacionálnom bratstve* – avšak tentokrát ako symbolický prechod z totalitného k virtuálnemu mysleniu, pre ktoré trojito „dvojíte v“ obsiahnuté v skratke pojmu World Wide Web, bude pre ruského spisovateľa Venedikta Jerofejeva znamenať trojnásobenie písmenka „ю“, ktoré sa v ruskom jazyku nachádza v pojmoch o láske, mladosti a bozkoch, v tých, ktoré v hypertextovom, virtuálnom a inteligentnom projekte Michaila Epšteina znamenajú „*od prvého prečítaného do posledného napísaného slova*“ (Епштејн; 1998: 109).

Z macedónčiny preložil: **Zvonko Taneski**

Použitá literatúra:

1. Эпштейн, Михаил (1998): „Из тоталитарной эпохи - в виртуальную: К открытию Книги Книг“ (http://old.russ.ru/journal/netcult/98-04-17/epstyn.htm).

2. Епштејн, Михаил (1998): „О виртуелној књижевности”. In: *Постмодернизам*, Zepter Book World, Београд.
3. Derrida, Jacques (1976): *O gramatologiji*, Veselin Masleša, Sarajevo.
4. Фуко Мишел (1998): *Археологија знања*, Плато, Београд.
5. Holquist, Michael (1990): *Dialogism*: *Bakhtin and his World*, London/New York.
6. Holquist, Michael (1992): „Razabrani muk“. In: *Bahtin i drugi*, Naklada MD, Zagreb.
7. Eagleton, Terry (1992): „Wittgensteinovi prijatelji“. In: *Bahtin i drugi*, Naklada MD, Zagreb.
8. De Man, Pol (1992): „Dijalog i dijalogizam“. In: *Bahtin i drugi*, Naklada MD, Zagreb.
9. Bahtin, Mihail (1967): *Problemi poetike Dostojevskog*, NOLIT, Beograd.
- (1976): *Formalni metod u nauci o književnosti*, NOLIT, Beograd.
- (1980): *Marksizam i filozofija jezika*, NOLIT, Beograd.
10. Ѓурчинов, Милан (1998): „Михаил Бахтин и корените на интертекстуалноста”. Во: *Компаративни студии*, МАНУ, Скопје.
11. Ѓурчинов, Милан (2006): „*Другоста* во Бахтинска перспектива”. Во: *Балканска слика на светот: зборник од меѓународна научна работилница*, МАНУ, Скопје.
12. Бановиќ-Марковска, Ангелина (2002): „Од Гутенберг до ИнтеЛнет: кибер-теориите на Михаил Епштејн и Умберто Еко“. Во: *Блесок*, бр.24, јануари-февруари, http://www.blesok.com.mk/tekst.asp?lang=mac&tekst=375 (види исто: http://www.emory.edu/INTELNET/l.author.html).